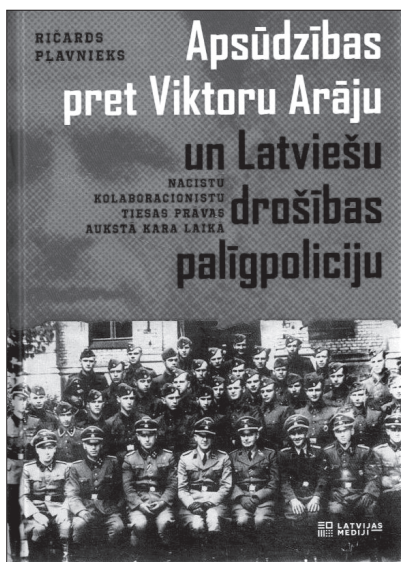

RECENZIJAS

<https://doi.org/10.22364/lviz.113.10>

JAUNĀKĀS PUBLIKĀCIJAS PAR VIKTORA ARĀJA NOZIEGUMIEM UN TIESĀŠANU¹

Rīčards Pļavnieks.
Apsūdzības pret Viktoru Arāju un Latviešu drošības palīgpoliciju: Nacistu kolaboracionistu tiesas prāvas Aukstā kara laikā.
Rīga: Latvijas Mediji, 2020.
336 lpp.
ISBN 978-9934-15-782-0

Uldis Neiburgs (zin. red.).
Viktora Arāja tiesas prāva: Kā Hamburgā notiesāja masu slepkavu, iesaistītu nacistu karas noziegumos Latvijā [žurnālista Kārļa Štamera pierakstos]. Rīga: Latvijas Mediji, 2020.
648 lpp.
ISBN 978-9934-15-875-9

¹ Recenzija sagatavota Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta (Nr. lzp-2019/1-0241) "Sarežģītais vēsturiskais mantojums Latvijā: holokausta tūrisma vietas starp piemiņas kultūru, mūsdienu tūrisma pieprasījumu un piedāvājumu" (Memo Tours) ietvaros.

2020. gadā latviski izdotos pētījumus par pagātnes problemātiku papildinājuši divi nozīmīgi darbi, kuros dažādos rakursos aplūkots un analizēts viszināmākā un negatīvā ziņā atpazīstamākā latviešu kolaboracionista – Viktora Arāja – tiesas process, kas norisinājās Vācijas Federatīvajā Republikā 20. gs. 70. gadu otrajā pusē.

Apgādā “Latvijas Mediji” klajā laistie darbi ir tematiski un saturiski līdzīgi, tomēr ietver arī būtiskas konceptuālas atšķirības. Ričarda Pļavnieka grāmata “Apsūdzības pret Viktoru Arāju un Latviešu drošības palīgpolīciju: Nacistu kolaboracionistu tiesas prāvas Aukstā kara laikā” ir izdevniecības “Palgrave Macmillan” publicētās monogrāfijas tulkojums latviešu valodā un sniedz ieskatu latviešu kolaboracionistu² vainas izmeklēšanā un tiesāšanā dažādās judikatūrās: ASV, VFR, VDR un Latvijas PSR. Savukārt vēsturnieka Ulda Neiburga redakcijā izdotajā grāmatā “Viktora Arāja tiesas prāva: Kā Hamburgā notiesāja masu slepkavu, iesaistītu nacistu karas noziegumos Latvijā” publicēta Kārļa Štamera veikta Arāja prāvas stenogrāfija, ko žurnālists detalizēti pierakstīja advokāta Ivara Bērziņa vajadzībām. Štamera pierakstus papildina Hamburgas tiesas materiāli un redaktora komentāri.

Viktora Arāja tiesāšana 20. gs. 70. gadu nogalē bija novēlojies process, jo notika vairāk nekā trīs desmitgades pēc Otrā pasaules kara beigām un attiecīgi tādu pašu laika nogriežni pēc noziegumiem, ko tolaik bija pastrādājuši nacisti, to kolaboracionisti un šos noziegumus spilgti simbolizējošais Viktors Arājs. Abi darbi par Arāja tiesas procesu ir tapuši un publicēti latviski vēl četras desmitgades vēlāk. Kopumā tā tad kopš traģiskajiem notikumiem, kuri iztiesāti Arāja prāvā, aizvadīts viena cilvēka bagātīgs mūža gājums, teju astoņdesmit gadi. Kāpēc par Arāju būtiski domāt, rakstīt un runāt šodien?

Viktors Arājs ir kļuvis par atslēgas vārdu ne vien ebreju iznīcināšanas pētniecībā, bet arī holokausta izprašanā Latvijā, par savveida simbolu, kam ne tikai jāpastāsta, kā tas bija, bet arī jāpiedāvā skaidrojumi: kāpēc tā notika, kādus secinājumus par notikušo mēs varam izdarīt un kā šos notikumus un tēlus iekļaut mūsdienu izpratnē par cilvēku,

² Kolaboracionisms joprojām ir pētnieciski aktuāls, vienlaikus pretrunīgs un sarežģīts jēdziens. Latvijas zinātniskajā telpā padziļināti un kritiski to analizējusi vēsturniece Daina Bleiere, uzsverot, ka atšķirībā no kolaborācijas, kas var ietvert arī patriotiskus motīvus, kolaboracionisma jēdziens paredz vai nu ideoloģisku, vai arī savtīgu motivāciju. Sīkāk sk.: Daina Bleiere (2014). Par kolaborāciju: definīcijas, klasifikācija, pielietojamība vācu un padomju okupācijas pētniecībā Latvijā. *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2, 139.–165. lpp.

sabiedrību, vienlaikus arī veidojot morāli saistošu vēstījumu nākotnei. Visbiežāk šāda jēbūtība ir pārlieku normatīva un deskriptīvi nepiepildāma, tomēr, aplūkojot šos singulāros piemērus, gan tieši, gan netieši cilvēks tiecas tos ievietot plašākā kontekstā, lai censtos saprast un izskaidrot pagātņi, tagadni un nākotni.

Līdzīgi dzīvot alkstošajai pusaudzei Annai Frankai, šausminoši skaudrajām un tehnokrātiskajām Aušvicas gāzes kamerām, birokrātiskajam rakstāmgalda slepkavam Ādolfam Eihmanam vai miesas un prātu atkailinošajām ainām no Šķēdes kāpām, arī Viktoram Arājam ir uzlikts slogs kļūt par simbolu, kas ļaus izskaidrot pagātņi, saprast tagadni un piedāvāt ceļakarti nākotnei. Arājs šajā piedāvājumā ir negatīvais tēls, antivaronis: kā nedarīt, kā nerīkoties, līdz kādam prāta un darbības stāvoklim nekad nenonākt. Ievadrindkopā minētais ilgais ceļš Arāja mantojuma apzināšanā, kas piedzīvojis jaunu aktualitātes vilni šobrīd, spilgti norāda uz sarežģīto holokausta izprašanas un apzināšanās ceļu Latvijā. Tieši Viktors Arājs ir bijis tēls, ar kura starpniecību daudzkārt notikusi ebreju iznīcināšanas tematikas aktualizācija Latvijā.

Padomju okupācijas periodā Latvijā, kur ideoloģisku iemeslu dēļ holokausta kā atsevišķa zinātniska vēstures temata izpēte nenotika, Arāja vārds cirkulēja folklorā, guva atainojumu politizētos sacerējumos, tika ietverts skaudros daiļdarbos, kā arī dzīvoja dažādās asociatīvās līdzībās. “Arāja malači”, “žīdu šaušana Gaujmalā”, “zilie autobusi” kļuva par holokausta norises skarbi, bet reizē arī neskaidri simbolizējošu folkloru, kas ietvēra gan detaļas par ebreju iznīcināšanu, gan dažādus pret upuriem vērstus aizspriedumus, kurus pavairoja nacistiskie un padomju propagandas realizētāji, gan aptuvenības, neskaidrības un mistikas plīvuru, kas vienlaikus saduļķoja pagātnes ainu un padarīja to noslēpumaini sugestīvošu.

Atmodas periodā, kad radās pirmās iespējas raudzīties uz ebreju iznīcināšanas norisi, apejot padomju ideoloģijas ierobežojumus, tieši Viktors Arājs kļuva par emblēmu nacistiskā okupācijas režīma un kolaboracionistu pastrādāto noziegumu apjēgsmei. Latvijas komunikatīvajā telpā par pirmo zinātnisko holokausta tematikas apceri tapa emigrācijas vēsturnieka Andrieva Ezergaiļa publikācija par Arāja komandu “Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis”.³ 1988. gads bija laiks, kad

³ Raksta pirmpublicāciju sk.: Andrievs Ezergailis (1988). Arāja komanda. *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 10, 113.–130. lpp.

holokausta jēdziens pirmoreiz parādījās Latvijas PSR publiskajā telpā, tomēr par godu autora vizītei Latvijā, sākot ar 1989. gada 17. maiju, viņa pētījums vairākos turpinājumos tika pārpublicēts laikrakstā “Cīņa”.⁴ Uz to, ka jebkādā jēdzieniskā tvērumā ebreju iznīcināšanas tematika tā laika Latvijas teritorijā bija ārkārtēja, skaidri norādīja akadēmiķa Viļa Samsona piebilde pie Ezergaiļa publikācijas: “Padomju Latvijas lasītājam sociālistiskā plurālisma apstākļos var būt interesanti un pārdomas rosinoši iepazīties ar emigrantu liberāļu īpatnībām mūsu Tēvzemes vēstures vērtējumā.”⁵

Temats tā laika sabiedrībai bija jauns un šokējošs, bet būtiski, ka holokausta tematiku un vārdnīcu Latvijas sabiedrība iepazīna, raugoties caur Viktora Arāja un viņa komandas prizmu. Andrieva Ezergaiļa raksts gan zinātniskajā izdevumā, gan atkārtotajās preses publikācijās vietējo lasītāju iepazīstināja ne tikai ar Arāja komandas organizāciju, lēmumu pieņemšanu, slepkavību īstenošanu un norisi, bet arī holokausta traģēdiju Latvijā.⁶ Arī pēc tam kā Arāja personība, tā viņa vienības īstenotie noziegumi bijuši gan zinātniskas izpētes jautājums, gan arī lēcas, caur kurām paraudzīties, analizēt un censties izprast ebreju iznīcināšanas norisi un, jo īpaši, kolaboracionisma problemātiku Latvijā.⁷

Tādējādi secināms, ka Viktora Arāja un viņa vienības noziedzīgā darbība Latvijas zinātnē ir pētīta un raksturota arī iepriekš, tomēr aizvadītā gada nogalē publicētie pētījumi par Arāja tiesas procesu noteikti

⁴ Andrievs Ezergailis (1989, 17., 18., 19., 21., 23., 26., 30. maijs, 2. jūn.). Arāja komanda. *Cīņa*, 3. lpp.

⁵ Sk.: Ezergailis (1988). Arāja komanda, 113.–130. lpp.

⁶ Vispārīgiem jautājumiem, kas mazāk attiecas tieši uz Arāja komandu, bet vairāk uz holokaustu kopumā, īpaši liela uzmanība veltīta pirmajā preses publikācijā. Sk.: Ezergailis (1989, 17. maijs). Arāja komanda, 3. lpp.

⁷ Arāja komandas – sociālā stāvokļa, motivācijas, pēckara sodīšanas prakses – detalizētu un zinātnisku izpēti, balstoties padomju tiesu materiālos, turpināja vēsturniece Rudīte Viksne. Viktora Arāja dzīvesgājuma publiskās versijas analizētas mediju pētnieku Mārtiņa Kaprāna un Vitas Zelčes publikācijā. Sk.: Rudīte Viksne (2001). Arāja komandas dalībnieks pēc padomju tiesas prāvu materiāliem: sociālais stāvoklis, izglītība, iestāšanās motīvi, piespriestais sods. No: Dzintars Ērglis (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga un pētījumi par holokaustu Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 350.–383. lpp.; Mārtiņš Kaprāns, Vita Zelče (2009). Viktora Arāja *curriculum vitae* Latvijas Valsts vēstures arhīva materiālos. *Latvijas Arhīvi*, 3, 166.–193. lpp.

ietver arī dažādas jaunas liecības un atziņas. Tostarp jaunas detaļas un nianšes par holokausta norisi Latvijā un, jo īpaši, noziegumu realizāciju Arāja izveidotās un vadītās vienības izpildījumā. Arāja vienības darbība apkopojoši raksturota un analizēta gan Ričarda Pļavnieka grāmatas otrajā nodaļā “Latvija kara laikā: Viktors Arājs – elles arājs”,⁸ gan Ulda Neiburga vēsturiski skaidrojošajā ievadrakstā “Vācu drošības policijas un SD Latviešu drošības palīgpolicija – Arāja komanda”.⁹

Salīdzinājumā ar iepriekš publicētajiem pētījumiem analizētajās grāmatās atklāta būtiska pierādījumu daļa, kas vēsta par Arāja vīru veikto ņirgāšanos par upuriem – vecāko ebreju publisku pazemošanu, seksuālu vardarbību pret jaunākajām ebreju sievietēm: “Kādā vakarā jaunākās sievietes uzvestas dienesta telpās, kur izvarotas. Dažas dienas vēlāk tās aizvestas un nošautas. Citā gadījumā jaunākās sievietes sūtitas uz Arāja vīru dzīvokļiem un tur izvarotas.”¹⁰

Šādas liecības liek pārdomāt līdzšinējos holokausta norisei Latvijā veltītos darbus, kuru koncepcija paredz, ka holokausts Latvijā bija vācisks, un kuri ignorē vietējo kolaboracionistu intences un antisemitisma elementus vietējo izpalīgu darbībās. Tomēr līdzās iepazīstināšanai ar vēsturiskām traģisko notikumu detaļām, starp kurām ir arī jauni uzsvāri, lielākā mērā aizvadītā gada nogalē publicētie darbi ļauj spriest par holokausta sekām jeb to, kā veidojušies un turpina veidoties priekšstati par šo traģēdiju, kā konstruētas mūsu zināšanas par šiem notikumiem un kā šīs konstrukcijas pamanīt, izzināt un vērtēt.

Savulaik, 1989. gadā, tāpat desmitgadi pēc Arāja tiesas procesa noslēguma, sociologs Zigmunts Baumanis (*Bauman*) piedāvāja paraudzīties uz holokaustu nevis, viņaprāt, tam laikam ierasti un pierasti: kā uz ārkārtēju traģēdiju un grūti aptveramu pārrāvumu Eiropas civilizācijas citādi brīnišķīgajā attīstības ceļā, bet gan izaicinoši kritiski – kā uz notikumu, ar kura starpniecību bezkaislīgi censties izprast tā iegāstus un cēloņus un to filozofiski politisko problemātiku, kas ļāva šādu noziegumu īstenot.¹¹ Tādējādi Baumana pieejā holokausts kļuva par

⁸ Pļavnieks. *Apsūdzības pret Viktoru Arāju un Latviešu drošības palīgpoliciju*, 56.–111. lpp.

⁹ Uldis Neiburgs (2020). Vācu drošības policijas un SD Latviešu drošības palīgpolicija – Arāja komanda. No: Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 7.–14. lpp.

¹⁰ Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 425. lpp.

¹¹ Sk.: Zygmunt Bauman (1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press.

brillēm, caur kurām raugoties iespējams vērtēt sociāli politiskās norises jeb centienus veidot saprātīgu, pārskatāmu, galu galā – labu un pareizu dzīves kārtību, kas tiecas uz attīstību nākotnē. Būtiskākais aspekts Baumana pieejā noteikti ir to kļūdaino priekšstatu analīze, kas radušies šādā sociālajā inženierijā un ko bezkaislīgi izgaismo holokausta traģēdija.

Viktora Arāja tiesāšanas process, kas atainots divās analizētajās grāmatās, šādā pieejā ļauj aptvert, saprast un pārdomāt ne tikai to, kas Arājs un viņa komandas locekļi bija, ko un kāpēc darīja un kā tas būtu novērtējams, bet arī domāt un spriest par norisēm sabiedrībā, tostarp holokausta izprašanā un morālas jābūtības veidošanā. Tādējādi tiesas procesa un tā aizkulišu atainojums kļūst par Baumana piedāvātajām lēcām, caur kurām raudzīties uz holokausta sekām un mēģinājumiem tās iekļaut sabiedrības ikdienas priekšstatos un pasaules strukturēšanā. Šādā perspektīvā kā abu latviski pirmpublicēto darbu lasītājs vēlos akcentēt četras būtiskas tēzes.

Pirmā tēze: publicētie darbi ataino interesantu un savdabīgu mijiedarbību starp likumu un morāli. Pastāv sena diskusija par to, cik lielā mērā cilvēka ikdienas gaitas, tostarp pasaules redzējumu, nosaka juridisks un/vai ētisks regulējums. Tā ir plaša saruna, kas tiek atkārtoti iniciēta dažādos strīdīgos gadījumos, kuros ir runa par noteiktu likuma normu pielietojumu un pamatojumu. Lai gan visbiežāk patiesība ir, kā mēdzam teikt, kaut kur pa vidu, vienā kategorisko pozīciju galā ir tie, kas norāda, ka likums regulē morālos priekšstatus, savukārt otrā polā atrodas tie, kas uzskata, ka morāle ir primāra un no tās izriet gan likumi, gan to interpretācija. Šajā sarunā būtiski paraudzīties uz to, kā morāle un likumu normas mijiedarbojas mēģinājumos notiesāt Viktoru Arāju un citus nacistu kolaboracionistus.

Šādā ziņā īpaši interesants ir Ričarda Pļavnieka pētījums, kas ļauj izsekot, cik dažādos veidos četrās atšķirīgās pēckara teritorijās un tiesiskās sistēmās – ASV, VFR, VDR un Latvijas PSR – norisa mēģinājumi atjaunot vēsturisko taisnīgumu un cik dažādi juridiskie regulējumi tika izmantoti, lai sauktu pie atbildības potenciālos vainīgos un veidotu priekšstatu par taisnīguma atjaunošanu. Arī žurnālista Štamera pierakstītā Arāja tiesas procesa norise rāda, ka detalizēto diskusiju par atsevišķu normu piemērošanu vai nepiemērošanu, niansētu atbildību vai neatbildību procesa gaitai dažbrīd aizēno zīmīgāki un visaptverošāki priekšstati par to, kāds gala spriedums būtu pēc būtības piemērots un pats galvenais – morāli atbilstošs un jēgpilns. Ārsts Nebe

Štameram tiesas gaitā atklāj acīmredzamo: “Arāja lieta ir politiska lieta.”¹²

Aplūkotajos darbos dokumentētā Arāja tiesas prāvas gaita un tās liecinieku atsauksmes vairākkārt norāda, ka juridiskās nianšes tiek atstātas otrajā plānā, bet par virsuzdevumu kļūst tieksme atjaunot taisnīgumu, kas nozīmē atzīt upuru ciešanas un sodīt varmākas, lai kādi arī būtu konkrētie likuma panti, pēc kuriem to ir vai nav iespējams izdarīt. Respektīvi, lai gan procesa laikā atrisinājums nebūt nav viennozīmīgs, notikumiem attīstoties, kļūst arvien skaidrāks, ka morālajam vērtējumam un vēstījumam noziegumu izvērtējumā būs tendence prevalēt. Uz to iespējams paraudzīties vai nu caur savvērestības teoriju prizmu konspiratīvi, kā tas dažkārt novērojams, vai arī analītiski un kontekstuāli.

Otrā tēze: publicētie darbi spilgti norāda gan uz individuālās atmiņas sociālpsiholoģisko iedabu, gan uz nepilnībām, ko raisa publisko diskursu skaidrošana ar individuālpsiholoģiskiem jēdzieniem. Holokausta notikumu publiska, kolektīva un pārnacionāla apzināšanās ir bijusi starp noteicošajiem faktoriem, kas veicinājusi arī jauna zinātniska lauka – atmiņu studiju – uzplaukumu un nostabilizēšanos, ko apliecina zinātnisko žurnālu, pētījumu programmu un augstākās izglītības kursu, programmu un pat institūciju nodibināšana un attīstība. Tomēr viena no būtiskākajām kritikām šim laukam ir metodoloģiskās neskaidrības, galvenokārt individuālu procesu (atmiņa) attiecināšana uz kolektīvām norisēm, kas dažkārt pētniekus ir vedusi maldu ceļos jeb mēģinājumos kolektīvos procesus analizēt, izmantojot individuālkognitīvus procesus apzīmējošus jēdzienus.¹³

Abi recenzējamie darbi norāda uz to, ka tā dēvētajai “kolektīvajai atmiņai” ir krietni vairāk pamatojuma sociāli politiskajās norisēs jeb valdošajos diskursos un varas attiecībās nekā individuālos centienos atsaukt atmiņā kādas noteiktas norises. Tādēļ ne vienmēr no individuālajiem procesiem patapināti jēdzieni, piemēram, atmiņa, ļauj veiksmīgi identificēt un izskaidrot kolektīvus procesus, piemēram, kāda pagātnes procesa aktualizāciju tagadnē. Vienlaikus darbi arī skaidri

¹² Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 437. lpp.

¹³ Sk.: John Sutton, Celia Harris, Paul G. Keil, Amanda J. Barnier (2010). The Psychology of Memory, Extended Cognition, and Socially Distributed Remembering. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9 (4), pp. 521–560; Wulf Kansteiner (2002). Finding Meaning in Memory: A Methodological Critique of Collective Memory Studies. *History and Theory*, 41 (2), pp. 179–197.

apliecina, ka indivīda atmiņa ir ne tikai individuālkognitīvs, bet vismaz tikpat lielā mērā – arī kolektīvs un sociāls fenomens. Respektīvi, indivīds, cenšoties atsaukt atmiņā noteiktas norises, drīzāk nevis rekonstruē notikumus, bet konstruē tos atbilstoši nepieciešamībai, laikam un situācijai, kurā tie notiek. Kā, iespējams, negribēti precīzi norāda viens no Arāja prāvas lieciniekiem: “Atceros to, ko saku.”¹⁴

Viktora Arāja tiesāšanai veltītās publikācijas liecina, ka individuālajai atmiņai pastāv sociāli psiholoģiska dinamika, tas ir, cilvēki gluži nav datorī, kas var izcelt no pagājības noteiktas datu vienības, bet tā vietā interpretē pagātnes norises atbilstoši mirklī, kurā tas nepieciešams. Atmiņas konstruējošais fenomens tiesas procesā gan parasti tiek interpretēts kā mērķtiecīga darbība: sagrozīšana, maldināšana, melošana, ignorējot to, ka pārmaiņas tanī, ko indivīds atceras, ir dabisks process un tostarp notiek arī neapzināti.

Galu galā publicētie darbi liecina par divējādiem procesiem. No vienas puses, dalībnieki tiecas atminēties norises atbilstoši saviem morālajiem priekšstatiem par labu un ļaunu, kā arī par to, kas, viņuprāt, ir aktuālā īstenība. No otras puses, pat pēc labākās gribas cilvēkam var būt grūtības precīzi atsaukt atmiņā vienus notikumus, kamēr citus var izdoties atstāstīt ar precizitāti līdz sīkākajām detaļām. Tas ne vienmēr nozīmē, ka vienā gadījumā indivīds apzināti melo, bet citā stāsta patiesību, cik nu to spēj.

Atmiņas sarežģītie procesi spilgti izgaismojas visā tiesas procesa gaitā: gan Arāja aizstāvības mēģinājumos diskreditēt liecinieku stāstīto, gan tiesas mēģinājumos saprast, vai Arāja veselības stāvoklis ļauj sekot tiesas gaitai un atminēties notikumus, kuros viņš ir apsūdzēts. Tādējādi atmiņa un atmiņas ir centrāli fenomeni Arāja tiesas procesā, un, tam ieilgstot, kļūst arvien skaidrāks, ka apsūdzētais dažus notikumus spēj atcerēties vissīkākajās detaļās, kamēr citus pat pēc labākās gribas – tikai vispārīgi, aptuveni vai nemaz. Aizstāvība ilgstoši cenšas izmantot to, ka daži liecinieki nespēj atpazīt Arāju senās fotogrāfijās, tomēr vēlāk izrādās, ka to nespēj arī pats Arājs: “Vai tas var būt, ka es tā izskatījos? Drusku ir līdzība ar mani. Un tad vēl runā par fotogrāfijām un tic, ka pēc 40 gadiem var pazīt? Tā ir tikai parodija.”¹⁵

Tāpat tiesas procesā novērojams, ka Arāja iztaujāšana demonstrē individuālās atmiņas dinamiku, kas paredz, ka dažkārt spilgtā atmiņā

¹⁴ Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 349. lpp.

¹⁵ Turpat, 499. lpp.

saglabājušās atsevišķas norises, kuras saistītas ar ebreju iznīcināšanu nacistiskās okupācijas laikā, bet praktiski neatminami ir daži hronoloģiski tuvāki, bet acīmredzot subjektīvi mazāk spilgti notikumi pēckara laikā. Jo tuvāk tiesas beigas, jo skaidrāks gan klātesošajiem, gan grāmatu lasītājiem kļūst arī tas, ka Arāja spēja atcerēties ir arī gribas un pozīcijas jautājums, jo nepieciešamības gadījumā viņš varējis detalizēti komentēt neprecizitātes liecinieku vēstījumos, ja tādas ir sastopamas, bet nav bijis spējīgs sekot tiesas gaitai, kad liecībām iebilst ir sarežģīti vai nevēlami.

Trešā tēze: no vienas puses, Arāja tiesas procesam veltītās publikācijas ataino arvien izteiktāku nepieciešamību panākt juridisku un morālu taisnīgumu pret holokausta upuriem un varmākām, no otras puses, tās nepārprotami arī demonstrē, kāpēc šī taisnīguma meklējumi ir ievilkušies vairākas desmitgades. Arāja tiesas process norit 20. gs. 70. gadu beigās. Holokausta atmiņas kategorizēšanā tas parasti iezīmē posmu, kad ebreju iznīcināšana Rietumeiropā sāk kļūt par mājsaimniecību jeb populārās kultūras tematu. Literatūrā kā hrestomātisks šī procesa identificējamais elements tiek minēts seriāls “Holokausts”,¹⁶ kura pirmizrādes mainījušas priekšstatus par holokausta norisi un jo īpaši nozīmi. Turklāt traģēdijas apzināšanā šai laikā iesaistījušies ne vairs tikai ieinteresētie intelektuāļi, bet nu jau plašas Rietumvācijas iedzīvotāju masas, galu galā ieviešot ikdienas lietojumā arī holokausta jēdzienu. Žurnālista Kārļa Štamera pierakstītā Arāja tiesas prāvas norise izgaismo vairākus aspektus, kas norāda, ka holokausta apzināšanās process nebūt nav tik viennozīmīgs, kā varētu šķist, aplūkojot holokausta seku tipoloģiju, kas virzās no nevēlēšanās atcerēties līdz nosacītam “atmiņas triumfam”.¹⁷

Arāja tiesas procesa norise liecina, ka holokausta izpratne ir drīzāk vēlamība nekā realitāte un attieksme pret nacistu noziegumiem nav viennozīmīga. Lai gan mūsdienās vācu atmiņas kultūra tiek raksturota kā paškritiska un savu priekšteču pastrādāto noziegumu apziņā balstīta, Arāja tiesāšana ik pa brīdim atgādina par VFR kanclera (amatā no 1949. līdz 1963. gadam) Konrāda Adenauera kursu, kas bija vien-

¹⁶ Marvin Chomsky (dir.) (1978). *Holocaust*. Los Angeles: NBC.

¹⁷ Šādu holokausta apzināšanās tipoloģiju spilgti kritizējis Davids Sezarani (*Cesarani*). Sk.: Davids Sezarani (2007). Vai ir un kādreiz ir bijusi holokausta industrija? No: Dzintars Ērglis (sast.). *Holokausta izpētes problēmas Latvijā: Starptautiskās konferences referāti, 2000. gada 16.–17. oktobris, Rīga, un pētījumi par holokaustu Latvijā* (Latvijas Vēsturnieku komisijas raksti, 2. sēj.). 2. izd. Rīga: Latvijas vēstures institūta apgāds, 83.–99. lpp.

laikus vērsts gan uz denacifikāciju (noziegumu apzināšanās un kompensācijas cietušajiem), gan uz kādreizējo nacistu, lai gan ierobežotu, tomēr reintegrāciju Rietumvācijas birokrātijā.¹⁸ Ne velti tiesas procesa pirmajā pusē Arājs un viņa komanda cenšas identificēties un uzrunāt tiesas priekšstāvjus, atsaucoties uz židiskā boļševisma propagandas konstruktiem, kas acīmredzami neizzuda līdz ar nacisma sagrāvi.¹⁹

Arāja tiesas procesa aprakstos un analizē spilgti izgaismojas Aukstā kara laikmeta īpatnības. Visspilgtākais aspekts ir noraidošā attieksme pret jebkādu informāciju, kas nāk no dzelzs priekškara Austrumu puses. Piemēram, apspriežot jau minētā seriāla “Holokausts” pirmizrādes Vācijas televīzijā, daži procesa dalībnieki to dēvē par propagandas filmu,²⁰ ir neizpratnē par populārā un, retrospektīvi raugoties, paradīgu mainošā TV iestudējuma koncepciju, jo īpaši par to, kāpēc ir aizmirsti Sarkanās armijas un sabiedroto pāridarījumi vāciešiem.²¹ Šie mēģinājumi nonivelēt holokaustu, pielīdzinot to citiem, tostarp padomju, noziegumiem, ar jaunu sparū Rietumvācijas publiskajā telpā nokļuva tā dēvētā “vēsturnieku strīda” laikā 20. gs. 80. gados un dažādās formās joprojām sastopami arī mūsdienā Latvijā.

Tāpat acīmredzama ir pretpadomiska noskaņa, kas procesa dalībniekiem liek vismaz ar skepsi, ja ne ar noraidījumu, izturēties pret padomju pusē iegūtajiem pierādījumiem par Arāja un citu kolaboracionistu noziegumiem. Lai gan darbos nav atklāts, kas notiek laikā, kad tiesas sastāvs ir devies uz padomju Rīgu pierādījumu pārbaudei un uz klausīšanai, ir nepārprotami, ka tiesas gaita pēc tam būtiski mainās.

¹⁸ Jan-Werner Müller (2000). *Another Country: German Intellectuals, Unification and National Identity*. New Haven; London: Yale University Press, p. 32. Kopumā tiek lēsts, ka Rietumvācijā pēckara izmeklēšanas skāra 100 000 vāciešu, no viņiem tiesāti tika 6000. Sk.: Rebecca Wittmann (2012). Punishment. In: Peter Hayes, John K. Roth (eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press, p. 534; Jeffrey Herf (2012). Germany. In: Peter Hayes, John K. Roth (eds.). *The Oxford Handbook of Holocaust Studies*. New York: Oxford University Press, pp. 637–639.

¹⁹ Sk.: Jeffrey Herf (2008). *The Jewish Enemy: Nazi Propaganda during World War II and the Holocaust*. Cambridge: Harvard University Press.

²⁰ K. Štamers raksta: “Runājām par amerikāņu filmu *Holocaust*, ko pašlaik četros turpinājumos rāda televīzijā. Abi bijām vienos uzskatos, ka tā ir propagandas filma, vai, kā Veselhefts teica, visi svarīgie žīdu iznīcināšanas gadījumi bez kāda sakara sagrūsti šajā filmā.” Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 391. lpp.

²¹ Sk.: Turpat, 439., 440. lpp. Citviet K. Štamers raksta: “[...] viņš atbildēja uz žurnālistu jautājumiem un runāja tikai par žīdu *Holocaust*, ne ar vārdu nepieminot vācu *Holocaust*.” Turpat, 560. lpp.

Iespējams izteikt hipotēzi, ka tas ir pagrieziena punkts procesā, pēc kura tiesas attieksme pret Arāju, aizstāvību un padomju režīma savāktajiem pierādījumiem ir būtiski mainījusies. Publicētie darbi kopumā liek pārdomāt daudzkārt atkārtoto tēzi par to, ka mūsdienu holokausta izpratnes problēmās Latvijā pamatā vainojams padomju režīms, un liek diskusijā iesaistīt arī paralēlos procesus latviešu trimdas sabiedrībā. Tādā ziņā no konteksta atrauts ir Andrieva Ezergaiļa ievadraksts, kas turpina atkārtot sen zināmo, vienveidīgo un vienpusējo tēzi par padomju ideoloģiskā mantojuma dominējošo iespaidu, principā nonākot pretrunā atšķirīgai abos darbos publicētai informācijai un tās analīzei.²²

Tomēr par nacistiskās antisemitisma propagandas dzīvotspēju, kā arī tā laika sociālajām attieksmēm visspilgtāk liecina tiesas procesa dalībnieku savstarpējās attiecības. Ņemot vērā prāvas ilgumu, Arāja tiesāšanās iesaistītie veido arvien ciešākas personīgās attiecības, bet advokāta Ivara Bērziņa vajadzībām procesu pierakstošais žurnālists Kārlis Štamers par privātiem un profesionāliem jautājumiem apspriežas gan ar aizstāvību, gan apsūdzību, gan lēmuma pieņēmējiem. Nereti sarunās ieinteresētība procesā un tā pilnīgākā atrisinājumā savijas ar domu apmaiņu un interesi par iesaistīto tuvinieku labklājību un pašu lab sajūtu un noskaņojumu. Tai pašā laikā Kārļa Štamera pierakstos ik pa brīdim figurē persona, par kuru ir zināms tikai tas, ka viņš ir “žīds” vai “žīdu žurnālists”. Atšķirībā no citiem dalībniekiem, kuriem ir vārdi, uzvārdi, tuvinieki un noskaņojums, par ko interesēties, “žīdu žurnālistu” jeb “žīdu” identificē tikai viņa tautība un aizdomas par viņa iespējamajiem nolūkiem. Tiesas 180. dienā (!) Štamers raksta: “Žīds man prasīja, vai es nezinot, no kura laika vācu tiesas ticot lieciniekiem, kas par notikušo tikai dzirdējuši. [...] Brīdi vēlāk žīds par to pašu jautāja Gercam, kurš paskaidroja, ka tiesa ticot dzirdētajam tādā gadījumā, ja lieciniekam to stāstījis aculiecinieks.”²³

²² Andrievs Ezergailis (2020). Holokausts un Viktora Arāja tiesas prāva. No: Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 27.–31. lpp.

²³ Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 567. lpp. Šajā gadījumā diskusija nav par lietoto etnonīmu, jo Latvijas publiskajā telpā vairākkārt izskanējuši aicinājumi, tostarp no Latvijas ebreju kopienas pārstāvjiem, sarunvalodā un populāros tekstos lietot jēdzienu “ebrejs”, tādējādi vairoties no negatīvās antisemitiskās konotācijas, ar ko kopš nacistiskās antisemitisma propagandas pielādēts etnonīms “žīds”. Tai pašā laikā zinātniskos tekstos visbiežāk vērojams princips izmantot oriģinālo, avotā lietoto apzīmējumu, šajā gadījumā jēdzienu “žīds”, kas Aukstā kara laikā plaši lietots trimdas sabiedrībā.

Ceturtnā tēze: holokausta atmiņas aktualizācija ir sarežģīts un daudzšķautņains process, kas turpinās mūsdienās. Abi latviski publicētie pētījumi norāda uz pretrunām, kas pastāvēja procesu norises laikā un turpina pastāvēt arī šobrīd. Būtisks abu darbu devums ir ne tikai holokausta norišu Latvijā un Viktora Arāja tiesāšanas procesa atainojums, bet arī virkne nepatīkamu, taču nozīmīgu jautājumu, ko tie liek uzdot. Tostarp, kā tas nākas, ka Arājs tika tiesāts trīs desmitgades pēc pastrādātajiem noziegumiem? Kā bija iespējams, ka viņš ne īsti publiski un atklāti, tomēr arī ne pilnīgi slepeni trīs desmitgades vadīja salīdzinoši mierīgu un netraucētu dzīvi Rietumvācijā, kas nebija noslēpums latviešu trimdas kopienā, kā to liecina izsvērtais, spilgtais un virkni kritisku jautājumu par trimdas sabiedrības attieksmi pret holokaustu uzdodošais vēsturnieka Kārļa Kangera²⁴ ievadraksts? Kas organizēja un apmaksāja tik iespaidīgu, masveidīgu un acimredzami dārgu aizstāvību,²⁵ kas darīja visu likumīgi iespējamo tiesas pārliecināšanā un procesa novilcināšanā par labu vienam no bēdīgi slavenākajiem holokausta īstenotājiem? Kāpēc Viktors Arājs tā arī palika vienīgais Rietumos notiesātais latviešu kolaboracionists un holokausta noziedznieks, bet daudzi citi, pret kuriem, tāpat kā pret Arāju, procesa laikā izskan virkne skaudri apsūdzošu liecību, tā arī pie atbildības netika saukti? Kāpēc latviešu trimda kolektīvi nenorobežojās no holokausta godu aptraipījušajiem vietējiem kolaboracionistiem?

Publicētie materiāli par Arāja prāvu liek uzdot šos un citus nepatīkamus jautājumus, kuri nav pilnvērtīgi atbildēti un izprasti līdz šodienai, tiekot noklusēti un noklusināti. Ričards Pļavnieks raksta: “Starp pirmajiem Arāja savervētajiem vīriem iezīmējās noteikts segments – iespējams, tas bija pat vairākums komandas vīru. [...] No universitātes nākušie jauniešiem, tie indivīdi, kas iestājās sākotnējā brīvprātīgo grupā un kļuva par Arāja komandas kodolu, bija kādreizējie studentu

²⁴ Kārlis Kangeris (2020). Arāja tiesas prāva Hamburgā un latviešu sabiedrība Rietumos. No: Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 15.–30. lpp.

²⁵ Tiesnesis Vāgners procesa laikā jautā, “vai nerīkojamies pret likumu, ja [maksimāli pieļaujamo] trīs aizstāvju vietā Arājam ir seši aizstāvji”. Neiburgs (zin. red.). *Viktora Arāja tiesas prāva*, 478. lpp. Citviet Štamers atstāsta sarunu ar vienu no Arāja aizstāvēt: “Čermaka-Švānena stāstīja kādai zvērinātai un man, ka pirms vairākiem gadiem viņai izdevies kādu tiesu tā iedzīt strupceļā, ka par cilvēku nogāzēšanu nacistu laikā apvainotie attaisnoti. Pēc vācu likuma zvērinātiem ir aizliegtas sarunas savā starpā vai ar citiem par notiekošo procesu, tāpat kā par līdzīgām prāvām.” Turpat, 615. lpp.

korporācijas dalībnieki. Pēc kara tie vīri, kas pirmie bija iesaistījušies komandā, raksturoja korporācijas kā komandas “skeletu”.²⁶

Domājams, ka visbūtiskākais un principiālākais no šiem jautājumiem ir: kas tad bija tie septiņdesmit tūkstoši Latvijas ebreju, kas, visos līmeņos līdzdarbojoties vietējiem pašpuikām, tika bez ierunām un izņēmumiem noslepkavoti, izskausti, iznīcināti pirms gandrīz astoņdesmit gadiem? Iznīcināti mērķtiecīgi, sistemātiski un teju totāli, izglābjoties statistiskai deviancei jeb dažiem izņēmumiem: 1–2% no nacistiskās okupācijas sākumposmā Latvijas teritorijā ieslodzītajiem un mītošajiem ebrejiem.²⁷ Vai šie upuri ir mūsējie, vai varbūt tie ir “viņi”: anonīma masa, par kuriem mums pietiek zināt vien to, ka tie bija ebreji, piemēram, kā tas “žids”, kurš arī pierakstīja Arāja procesa gaitu? Vai mēs kā nācija identificējamies ar Latvijas ebrejiem, kas daudzviet veidoja būtisku, šķietami neatņemamu Latvijas kultūras kanonu? Šī it kā neatņemamā Latvijas kopuma daļa patiešām tika sistemātiski, mērķtiecīgi un traģiski izsvītota, izdzēsta. Turklāt izdzēsta ar līdzcīvēku tiešu līdzdalību. Tas būtiskais un, uz mūsdienu procesiem raugoties, nebūt ne pārliecinoši atbildētais jautājums ir morāls, nevis vēsturisks.

Ar ko tad mēs, Latvijas sabiedrība, identificēsimies: ar upuriem, Latvijas ebrejiem, vai ar Viktoru Arāju un viņa tuvu līdzgaitnieku Herbertu Cukuru, pār kuru arī gulst smagu pierādījumu ēna un kurš personīgi uzņēmās atbildību un īstenoja šķietami neatņemamās Latvijas kultūras daļas – ebreju kopienas – teju totālu un nepārprotami genocīdālu iznīcināšanu un kuru mūsdienās virkne cilvēku mēģina padarīt par cietēju, varoni un ne tikai bez ierunām rehabilitēt, bet tikpat kā kanonizēt? 2020. gada nogalē publicētie darbi par Viktora Arāja tiesas procesu liecina, ka latviešu kolaboracionisma tematika ir aktuāla arī gandrīz 80 gadus pēc holokausta norises Latvijas teritorijā. Jaunākās publikācijas ne tikai sniedz ieskatu nozīmīgos dokumentos un piedāvā būtiskas vēsturnieku atbildes un skaidrojumus, bet arī uzdod jaunus jautājumus (daļa no tiem formulēti šajā recenzijā), uz kuriem jāturpina meklēt atbildes.

Didzis Bērziņš

²⁶ Pļavnieks. *Apsūdzības pret Viktoru Arāju un Latviešu drošības palīgpoliciju*, 66. lpp.

²⁷ Sk.: Daina S. Eglitis, Didzis Bērziņš (2018). Mortal threat: Latvian Jews at the dawn of Nazi occupation. *Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*, 46 (6), pp. 1063–1080.